

Natuurhistorische reisverhalen, waarom? (3)

In de vorige aflevering van deze serie heb ik een paar voorbeelden van de vroege ontwikkeling van het NRV gegeven. Maar met een grote sprong beland ik nu bij een “kantelpunt” in die ontwikkeling: het reisverslag van Alexander von Humboldt.

De ontwikkeling van het NRV: Humboldt en daarna

ALEXANDER VON HUMBOLDT (1769—1859)

Humboldt zet een nieuwe standaard voor NRV's. Zijn reiswerk, het verslag van zijn Amerikaanse reis (1800—1804) die hij samen met de Franse botanicus Aimé Bonpland door de Spaanse koloniën van Zuid-Amerika maakte, kenmerkt zich door:

1. Aandacht voor nauwkeurige numerieke informatie
2. Aandacht voor verbanden
3. Literaire vorm van de presentatie

Dit omvangrijke reiswerk van Humboldt (34 banden) is het eerste voorbeeld van een breed opgezet wetenschappelijk verslag met *zowel* een chronologisch verhaal *alsook* een systematische behandeling van de resultaten op bepaalde gebieden, met name botanie, zoölogie en geografische plaatsbepalingen.

Karakteristiek voor het chronologisch verslag (d.w.z. het eigenlijke verhaal), de *Relation historique* (in drie banden) is het optreden van kleine literaire schilderijen ('Naturgemälde') met didactische bedoeling.

Ik geef één voorbeeld. Humboldt en Bonpland bezoeken Tenerife op weg naar Zuid-Amerika. Natuurlijk wil Humboldt de hoogste top (de Piton, 3718m) van de

grote vulkaan, El Teide, beklimmen. In zijn verhaal beschrijft hij het uitzicht:

Toen we eenmaal op de buitenrand van de krater gezeten waren, richtten we onze blikken naar het noordwesten, waar de kusten verfraaid zijn met dorpen en gehuchten. Aan onze voeten boden dampmassa's, door de wind onophoudelijk in beweging, een gevarieerd schouwspel. Een gelijkmatige wolkenlaag, die ons scheidde van de lagere delen van het eiland, dezelfde waarover we eerder spraken, was op verscheidene plaatsen doorboord door de werking van luchtstroompjes, die de door de zon verwarmde aarde naar ons begon op te zenden.

De haven van Orotava, zijn schepen die voor anker lagen, en de tuinen en wijngaarden die de stad omgeven, vertoonden zich door een opening die voortdurend groter scheen te worden. Vanaf de hoogte van deze eenzame gebieden vielen onze blikken op de bewoonde wereld; we genoten van het sprekende contrast tussen de uitgemergelde flanken van de Pico, zijn steile hellingen bedekt met vulkanische slakken en zijn hoogvlakte zonder begroeiing, en het bekoorlijke gezicht van de bebouwde gronden; wij zagen de planten in zones verdeeld, naargelang de temperatuur van de lucht daalt met het toenemen van de hoogte van de plek. Onder de Piton beginnen de korstmossen de glanzige lavaslakken te bedekken; een viooltje, verwant aan Viola decumbens [Viola cheiranthifolia], groeit op de hellingen van de vulkaan tot op 3400 meter hoogte; het stijgt niet alleen hoger dan de overige kruidachtige planten, maar ook hoger dan de grassen, die toch in de Alpen en de rug van de Cordillera direct volgen op de gewassen uit de familie van de Cryptogamen.

Bosjes retama [een soort brem, Spartocytisus supranubius], met bloemen beladen, sieren de dalletjes die door de stortbeken zijn gegraven, en die versperd zijn door de gevolgen van zijdelingse uitbarstingen; onder de retama komt het gebied van de varens, begrensd door dat van de boomheiden. Bossen van laurierbomen, rhamnus [wegedoorn] en aardbeibomen scheiden de erica's van de hellingen beplant met wijnstokken en vruchtbomen.

Een weelderig groen tapijt strekt zich uit van de vlakten met heide en het gebied van de alpenplanten tot aan de groepjes dadelpalmen en bananen, waarvan de voet door de oceaan bespoeld lijkt te worden. [Humboldt 1825, I, p.138—139].

De bedoeling is ongetwijfeld om op een manier die de lezer bij blijft de zonering van de vegetatie aanschouwelijk voor ogen te toveren.

Overigens ontbreken gewone anekdotes niet, waarbij Humboldt soms blijk geeft van spotlust. Een van hun haltes op hun reis is San Fernando. De missionaris is een zeer bejaarde, maar nog krachtige en gezonde Aragonese kapucijn. Hij is zeer dik en opgewekt, en ontvangt hen vriendelijk.

Het grootste deel van de dag niets doend, zittend in een stoel van rood hout, beklagde hij zich bitter over wat hij noemde de luiheid en onwetendheid van zijn landgenoten. [...] Het gezicht van onze instrumenten, boeken en gedroogde planten ontlokte hem een spottende glimlach, en met een hier te lande gebruikelijke naïviteit bekende hij dat van alle genietingen in het leven, slapen niet uitgezonderd, niets te vergelijken valt met het eten van goed koeienvlees, carne de vacca; zozeer ontwikkelt de zinnelijkheid zich bij het ontbreken van bezigheden voor de geest.

Humboldt en Bonpland ontkomen er dan ook niet aan de slachting van de koe bij te wonen die hij net gekocht heeft; een weerzinwekkend schouwspel, vindt Humboldt, maar hij bewondert de ongelofelijke handigheid waarmee de indianen in twintig minuten de hele koe in kleine stukken hebben verdeeld.

De oorspronkelijke uitgave van Humboldts reisverhaal was in het Frans, van 1814 tot 1831, in drie grote kwarto delen; een volledige Duitse vertaling verscheen van 1815 tot 1832; een tweede editie in 1859 tot 1860 in twee delen verscheen na Humboldts dood (al heet hij geautoriseerd). In feite is die tweede uitgave aanzienlijk

bekort, door vrijwel alle langere wetenschappelijke uitweidingen weg te laten. Veel moderne pocket uitgaven gaan terug op deze uitgave, die een goed leesbaar en boeiend reisverhaal biedt, maar een onjuiste indruk geeft van het origineel, met name wat betreft de wetenschappelijk relevantie.

Humboldt heeft duidelijk geworsteld met *het dilemma*. Het lezen van de oorspronkelijke tekst stelt het geduld van de lezer op een zware proef: telkens weer wordt de gang van het verhaal onderbroken door uitvoerige wetenschappelijke uitweidingen. In de tweede Duitse uitgave werden daarom door de bewerker/vertaler Hermann Hauff bekortingen aangebracht door het merendeel van de langere wetenschappelijke uitweidingen weg te laten. Het verhaal wint erbij, maar de betekenis van het reisverhaal voor de wetenschappelijke verslaglegging wordt er sterk door verminderd.

Navolgers van Humboldt, zoals Darwin, Poeppig, Martius zoeken wegen om dit dilemma te omzeilen. Om te beginnen bestrijken ze in hun reiswerken een minder breed scala aan gegevens, en verwijzen meer specialistische informatie naar aanhangsels. Darwin gebruikt de methode van Humboldt: speciale onderwerpen worden door specialisten op dat terrein apart behandeld, en niet in de vorm van een verhaal. Wat betreft de informatie in het reisverslag zelf, kiest Darwin ervoor om veel selectiever dan Humboldt alleen de interessantste en meest aansprekende zaken in het verhaal op te nemen.

En daarmee tekent zich een begin af van een trend die stand houdt tot heden: in het NHR is de geboden informatie populairwetenschappelijk, dat wil zeggen interessant voor een breed publiek. Daarmee wil niet gezegd zijn dat het NRV *dus* niet interessant is voor de specialist. De gespecialiseerde informatie daarentegen is het onderwerp van aparte monografieën en artikelen.

Waarom NRV?

De problemen met de balans tussen informatie en verhaal roepen als vanzelf de vraag op: Waarom eigenlijk de informatie presenteren in een verhaal? Voor zover het om de wetenschappelijke resultaten van de reis gaat zou je ook alle informatie kunnen uitsorteren naar onderwerp, en die dan systematisch rapporteren. Kortom, waarom worden er NRV geschreven? Sommige schrijvers spreken zich daarover ook uit. Zo schrijft Pehr Kalm (1716–1779), een leerling van Linnaeus, die van 1748 tot 1751 in Noord-Amerika reisde, in een brief:

Toen ik thuiskwam uit Amerika besprak ik de reis met vele mensen, en over wat het beste zou zijn — om de beschrijving van de reis te publiceren als een reeks dagelijkse waarnemingen, of om alle aantekeningen over één onderwerp bijeen te voegen en te publiceren op de plaats waar het onderwerp het eerst ter sprake komt. [...] De meesten gaven er de voorkeur aan de dingen voorgeschoteld te krijgen in de volgorde waarin zij zich voordeden. Dit is ook de meer natuurlijke manier en de lezer krijgt het gevoel zelf op reis te zijn terwijl hij leest. De andere manier is geleerder en wetenschappelijker, misschien nuttiger, maar minder aangenaam. [...] Doctor Linnaeus was er sterk voor de aantekeningen af te drukken in de volgorde waarin zij gemaakt zijn. De reden dat ik deze methode gevolgd heb is dat het minder werk voor mijzelf betekende. [Kalm 1753]

Jammer genoeg ken ik geen motivering van deze voorkeur van Linnaeus uit zijn eigen geschriften. Linnaeus en zijn leerlingen vertegenwoordigen een utilitair

gezichtspunt, gangbaar in de achttiende eeuw: de informatie dient de economie, geneeskunde, enzovoort. De verkenningen van de Zweedse provincies door Linnaeus zijn in feite inventarisaties van natuurlijke hulpbronnen. Des te meer reden zou je denken om de informatie uit te splitsen naar onderwerp. Zoals we al gezien hebben was gelukkig ook bij Linnaeus de natuur sterker dan de leer en beperkt hij zijn observaties niet steeds tot het strikt nuttige.

Humboldt schijnt aanvankelijk weinig zin in het schrijven van een verhaal gehad te hebben. Zo schrijft hij een beetje knorrig in het voorwoord van zijn *Rélation historique*:

Ik meen zelfs opgemerkt te hebben dat men een zo uitgesproken voorkeur voor dit soort geschriften heeft, dat het schijnt dat geleerden die afzonderlijk hun onderzoeken hebben beschreven over de voortbrengselen, de zeden en de economie van de landen die ze bereisd hebben, nog geenszins hun verplichtingen tegenover hun publiek zijn nagekomen als ze hun reis niet hebben beschreven.

Aanvankelijk was hij dan ook niet van plan een NRV te schrijven; maar al doende verandert hij van gedachten:

Ik had Europa verlaten met het vaste voornemen niet te schrijven wat men gewoonlijk het verhaal van de reis noemt, maar de vruchten van mijn onderzoeken in zuiver beschrijvende werken te geven.

Hij verandert van gedachten doordat hij, nadat hij een aantal belangrijke deelgebieden had afgesplitst, nog heel wat materiaal overhield die hij maar moeilijk kon onderbrengen in aparte verhandelingen. Uiteindelijk beseft hij dat:

Het karakter van een wilde dan wel gecultiveerde natuur wordt geschilderd hetzij door de hindernissen die de reiziger ontmoet, dan wel in de gevoelens die hij ervaart. Men wil hem [de reiziger] steeds zien in contact met de dingen die hem omringen, en zijn verhaal boeit ons des te meer naarmate een beschrijving van landschap en bewoners een lokale kleur heeft.

Kortom, de impact van feiten ingebed in een verhaal is groter dan wanneer ze in een gespecialiseerde verhandeling optreden. Dat standpunt van Humboldt kan ik, wat mijn eigen ervaringen betreft, alleen maar beamen. Voor Humboldt komen niet de resultaten van detailonderzoeken in aanmerking voor vermelding in een reisverslag (dus geen lange plantenlijsten, geen anatomische ontleding van een dier, etc.). Maar hij geeft zelf toe (in zijn voorwoord) dat hij er niet altijd in geslaagd is het detail te scheiden van de algemene resultaten die alle ontwikkelde mensen interesseren. Tot die algemene resultaten rekent hij het klimaat en zijn effect op flora en fauna, het uiterlijk van het landschap variërend al naar gelang de aard van de bodem en zijn plantenbedekking, de loop van rivieren en bergen die de mensenrassen en de verschillende plantengroepen scheiden, enzovoort.

Humboldt verenigt de Verlichting met de Romantiek

Humboldts streven om de algemene lezer in zijn reisverslag bekend te maken met (de hoofdlijnen van) de wetenschappelijke resultaten van zijn reis, past natuurlijk goed in de idealen van de Verlichting.

Anderzijds is Humboldt ook duidelijk beïnvloed door ideeën uit de Romantiek. Zo is hij een uitgesproken bewonderaar van het werk van Henri Bernardin de Saint-Pierre (1737–1814), en dan in het bijzonder van diens novelle *Paul et Virginie* (1788), waarover hij zegt:

...wil ik graag even stil staan bij de kleine schepping waaraan Henri Bernardin de Saint-Pierre het mooiste deel van zijn literaire roem te denken heeft, Paul et Virginie, een werk zoals nauwelijks in een andere literatuur [dan de Franse] te vinden is, is het eenvoudige natuurbeeld van een eiland midden in een tropische zee, waar nu eens beschermd door de milde hand [der natuur], dan weer bedreigd door de ontzagwekkende strijd der elementen twee liefelijke gestalten in de plantenrijkdom van het woud zich schilderachtig aftekenen als tegen een rijk met bloemen versierd tapijt. Hier is het uiterlijk van de zee, de groepering van de bossen, het ruisen van de wind in de bamboebosjes, het wiegen van de hoge palmtoppen met onnavolgbare waarachtigheid geschilderd.

Humboldts bewondering ging zo ver dat hij een exemplaar van *Paul et Virginie* overal met zich meesleepte op zijn Amerikaanse reis. Ongetwijfeld is Bernardin de Saint-Pierre een van de inspiratiebronnen geweest voor de ‘natuurschilderingen’, waarvan we eerder een voorbeeld gaven, in Humboldts reisverhaal.

Vanaf 1846 verscheen in vijf delen Humboldt’s *Kosmos*, een grootse poging de fysische geografie en astronomie voor een breed publiek uiteen te zetten, een vroeg en briljant voorbeeld van popularisering van de wetenschap. Vooral de eerste twee delen (deel 1 verscheen in 1846, deel 2 in 1847) zijn hier van belang. Duidelijker nog dan in de inleiding van de *Relation Historique* kunnen we hieruit opmaken waar het Humboldt om te doen was, zowel bij het schrijven van zijn reisverslag als bij zijn populairwetenschappelijke werk. Zo lezen we al in het begin, bij de inleidende beschouwingen van deel 1:

Wie de resultaten van het natuuronderzoek [...] beschouwt in groot verband, met betrekking op de gehele mensheid, die ziet als de het verheugendste resultaat van dit onderzoek de winst die behaald wordt doordat inzicht in de samenhang der verschijnselen het genot van de natuur vergroot en veredelt.

Kortom: *inzicht in samenhangen vergroot ons natuurgenoet*, een esthetische ervaring die wij tegenwoordig eerder in verband brengen met kunst dan met wetenschap. Een dergelijke tegenstelling geldt niet voor Humboldt. En eigenlijk geldt dat nog steeds voor de populairwetenschappelijke literatuur — dus ook voor de NRV. Je kunt wat denigrerend spreken over de ‘amusementswaarde’ van de wetenschap, maar een populair-wetenschappelijk verhaal dat inzicht geeft is ook een esthetische ervaring, die ons deelgenoot maakt van zowel de resultaten en de emotionele kanten van de wetenschap (de vreugde van het ontdekken), en daardoor ook bijdraagt aan de maatschappelijke acceptatie van wetenschap. Zeker niet overbodig als we willen dat de politiek gelden voor onderzoek beschikbaar blijft stellen.

Geheel in lijn daarmee wijdt Humboldt in deel 2 van zijn *Kosmos* een lange beschouwing aan de middelen waarmee de mensen verleid kunnen tot interesse in de natuur en de natuurlijke historie. Volgens Humboldt:

Er zijn drie middelen om belangstelling te wekken

1. esthetische behandeling van natuurtaferelen in levendige schilderijen van dieren- en plantenwereld, een zeer moderne tak van literatuur.

Aan dit aspect heeft Humboldt zelf getracht bij te dragen, met name in die kleine natuurschilderingen die we in zijn reisverhaal aantreffen.

Moritz Rugendas (1802-1858), Het oerwoud bij Manqueritipa in de provincie Rio de Janeiro

2. *landschapsschilderkunst, in het bijzonder wanneer ze begonnen is rekening te houden met de 'fysiognomie der gewassen'.*

Humboldt was bijvoorbeeld een groot liefhebber van het werk van de Duitse schilder en tekenaar Moritz Rugendas, omdat hij naar Humboldts idee de essentie van het Braziliaanse oerwoud in zijn tekeningen zo goed had getroffen. (Het begrip 'fysiognomie der gewassen' heeft betrekking op een door Humboldt ingevoerde typologie van de vegetatie, waar ik hier niet verder op in wil gaan.)

3. *het kweken van tropische gewassen en contrasterende werking door combinatie van exotische vormen.*

Met andere woorden, dat is de rol van botanische tuinen.

WILLIAM BURCHELL (1781 –1863)

Bij wijze van aanvulling op Humboldt nog een citaat van William Burchell, die van 1810 tot 1815 in Zuid-Afrika reisde. Burchell heeft een prachtig reisverhaal geschreven over ongeveer twee derde van zijn reis; in het voorwoord geeft hij argumenten voor zijn presentatie. Daaruit blijkt dat hij ernaar streeft de lezer de reis in gedachten mee te laten maken.

In dit verhaal hebben we ons strikt aan de vorm van een dagboek gehouden, als zijnde de vorm die de lezer en de reiziger het best in staat stelt de reis opnieuw te doen, en in het juiste licht de feiten in samenhang te zien, evenals de opeenvolgende indrukken veroorzaakt door elke gebeurtenis.

Aangezien het doel van dit dagboek is het geven van een natuurgetrouw beeld van de voorkomende taferelen en handelingen, zijn veel omstandigheden van minder belang in het verhaal toegelaten, evenals in een landschaps- of historieschildering, zelfs in de meest grootse opzet, de onkruiden op de voorgrond, of de stenen van het plaveisel, hoe onbelangrijk ook op zichzelf, afgebeeld moeten worden, ten einde het geheel te completeren en een juiste weergave van de natuur te suggereren. [Burchell 1822]

Maar Burchell motiveert weer niet — in tegenstelling tot Humboldt — waarom dat belangrijk is.

Het reisverhaal als middel tot synthese

Het NRV kan ook dienen om uit de detailresultaten een synthese, een totaalblik op de resultaten van een reis te verkrijgen. Dat is goed verwoord door de Duitse zoölog Hans Krieg.

HANS KRIEG (1888-1970)

Een recente auteur, de zoöloog Hans Krieg, verwoordt in zijn boek *Zwischen Amazon und Andes* (1948) op een moderne wijze een standpunt, nauw verwant aan de visie van Humboldt, en wijst er bovendien op dat het verhaal ons kan helpen bij de synthese van de diverse feiten, ons leren de gegevens in hun onderlinge samenhang te zien. We citeren uit zijn inleiding:

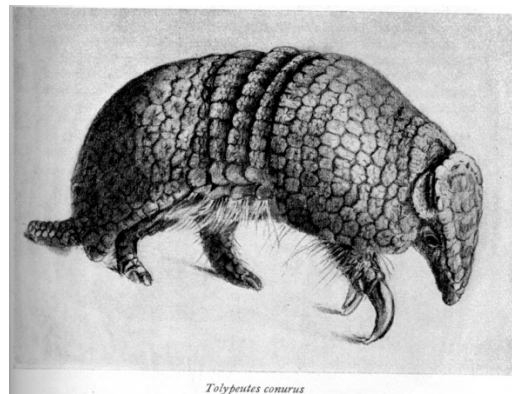
Maar steeds heb ik dan ook het gevoel, dat wat eens leven was, nu materiaal geworden is. Boven deze huiden, skeletten en preparaten op alcohol, die Latijnse namen en exacte feiten trilt niet meer de atmosfeer van de steppe, broeit niet langer de zwoelheid van het tropisch oerwoud. Ze voeren een afzonderlijk bestaan, als papier en drukinkt. Het leven is teloor gegaan.

Het is totaal verkeerd en willekeurig, te denken dat het onderzoek geheel opgaat in het analyseren door specialisten. Een land als leefruimte te bestuderen en te presenteren vraagt jarenlange intensieve arbeid, en als die arbeid ook, zoals elke synthese, noodzakelijk stukwerk blijft, is ze toch in de meest ware zin van het woord wetenschappelijk, [...] als ze probeert de afzonderlijke feiten tot een totaalbeeld samen te voegen. Want wel heeft zo een beeld iets gevoelsmatigs, maar kennis en begrip worden voorondersteld. [H. Krieg 1948]

Kriegs boek is rijk geïllustreerd met zijn tekeningen en aquarellen van dieren en landschappen die op een andere manier ook getuigenis afleggen van zijn wens om het onderzoek als iets levends voor te stellen, meer dan een dode verzameling materiaal.

Hiernaast oude jaguarkater. Aquarel van Hans Krieg; hieronder tekening van een gordeldier

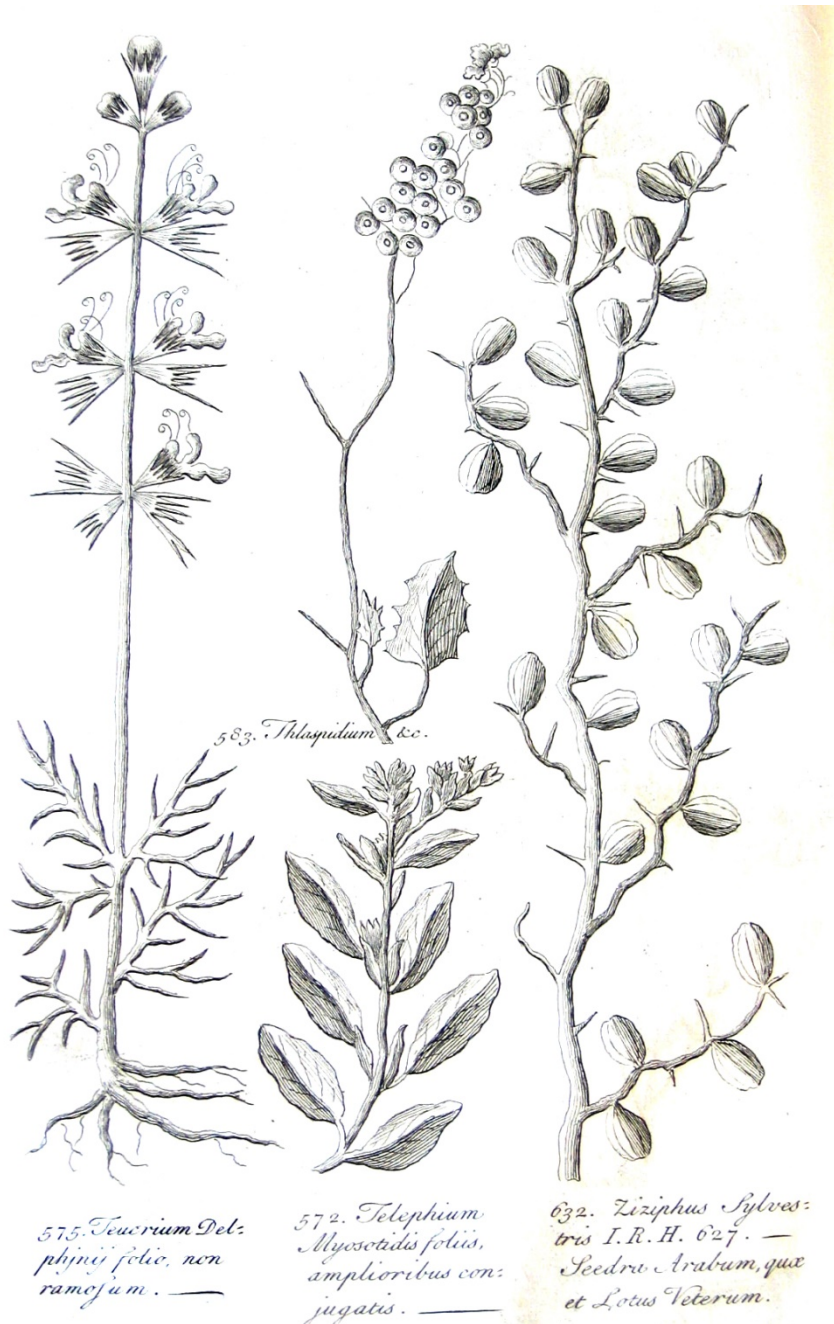
Het NRV als middel om 'niets te vergeten'

Het is goed mogelijk dat een gedetailleerd reisverslag informatie bevat die achteraf van belang wordt gevonden terwijl de reiziger ten tijde van de reis dat belang nog niet inzag. Door de informatie alleen beschrijvend aan te bieden kan dus relevante informatie onder tafel verdwijnen. Een voorbeeld waarbij dat gebeurd is, levert het boek van Thomas Shaw (1694–1751), *Travels in Barbary and the Levant* (London 1738). Shaw was gedurende dertien jaar, van 1720 tot 1733, de kapelaan (geestelijk verzorger) van de Britse handelspost in Algiers, en had veel tijd om te reizen.

Hij bezocht de kuststreken van Algiers, Tunesië, Noord-Egypte, en Palestina (d.w.z. het tegenwoordige Israël en Libanon). Shaw vertelt in zijn voorwoord wel iets over zijn reisomstandigheden, maar geeft geen reisverhaal, alleen landbeschrijving, en wel kaarten, maar geen route. Er is een appendix met een lijst van 632 plantensoorten die hij verzameld heeft, en op een aantal platen heeft hij ook de meer interessante planten afgebeeld. Bij geen enkele plant wordt een vindplaats of

groeiplaats vermeld, met slechts vijf uitzonderingen. Kennelijk vindt hij dat van geen belang.

Als Shaw een reisverhaal had geschreven, waarin hij ook het vinden van sommige interessante planten zou hebben ingevlochten, zouden we waarschijnlijk een beter idee hebben gekregen waar en in wat voor natuurlijke omgeving die planten voorkwamen.

Overigens was Shaw's boek enorm populair in de achttiende eeuw; er zijn twee Engelse drukken, een vertaling in het Frans en in het Duits, en niet minder dan drie Nederlandse edities, gebaseerd op twee verschillende vertalingen. Eén reden van die grote interesse was, dat men meende dat er in het beschreven gebied niet zo veel veranderd was sinds Bijbelse tijden, zodat men het heden als een sleutel tot interpretatie van de bijbel kon gebruiken. Bovendien was men zeer geïnteresseerd in de overblijfselen uit de klassieke oudheid, op veel plaatsen in Noord-Afrika aan te treffen en door Shaw beschreven. Shaw doet ook veel moeite geografische namen uit de oudheid te verbinden met moderne namen.

Tot besluit een plaat uit Shaws boek. De planten zijn gegraveerd naar tekeningen van hemzelf.